

Causes and consequences of Hanafi (Samaki) and Shafi'i (Sadaqi) religious fanaticism in Sistan during the Saffarid period, from the captivity of Amr Al-Layth to the fall of the Saffarids (393-287 AH).

Doostali Sanchooli ¹✉ Mehdi Salah ²

1. (Corresponding Author), Assistant Professor, Department of History, Faculty of Literature and Humanities, University of Zabol, Zabol, Iran, Email: d.sanchooli@uoz.ac.ir

2. Associate Professor, Department of History, Faculty of Literature and Humanities, University of Sistan and Baluchestan, Zahedan, Iran, Email: Mehdi.salah@lihu.usb.ac.ir

Article Info

Article type:

Research Article

Article history:

Received: 25 April 2025

Received in revised form: 8 July 2025

Accepted: 11 July 2025

Published online: 6 August 2025

Key word:

Sistan,
The Saffarid dynasty
Religious fanaticism,
Hanafi (Samaki),
Shafi'i (Sadaqi),
Yaqub Layth,
Amr Layth.

Extended Abstract

Abstract

After the reign of Yaqub and Amr ibn Layth (247–287 AH), the region of Sistan became a center of growing religious fanaticism, particularly between the Hanafi and Shafi'i schools, which were sometimes referred to as Samaki and Sadaqi. These sectarian tensions were deeply rooted in the ethnic and tribal identities of Muslim Arabs who had migrated to Sistan. Although Yaqub and his brother Amr ibn Layth managed to curb such divisions to a large extent, after the capture of Amr Layth, these conflicts intensified under his successors, eventually becoming a dominant political and social phenomenon until the fall of the Saffarid dynasty. Accordingly, this study—conducted using a historical method and a descriptive–analytical approach based on library sources—aims to investigate the religious prejudices between the Hanafi (Samaki) and Shafi'i (Sadaqi) groups, and to analyze their political, social, and economic effects in Sistan during the Saffarid period. Political instability, weak and ineffective governance, power rivalries, social inequalities, the influence of scholars and religious leaders in spreading sectarianism among the masses, and the general ignorance prevailing in society are identified as the main political and social causes behind the rise of sectarian prejudice and conflict between these two sects. These factors led to the weakening of political authority, the intensification of insecurity and chaos, increased foreign incursions, and ultimately the downfall of the Saffarid government. Furthermore, they contributed to growing hostility among the populace, the disintegration of social unity, the escalation of violence and bloodshed, the destruction of economic infrastructure, and the widespread poverty and misery of the people of Sistan.

Introduction

The term “bias” (ta'assub) originates from the root “asab”, meaning tendons, and metaphorically signifies rigidity, zealotry,

and irrational attachment. Bias is considered antithetical to reason. Although Islam opposed ethnic and tribal prejudices, such biases resurfaced during the Umayyad period, later intensifying due to cultural and religious dynamics in the Abbasid era. In Sistan, religious fanaticism initially appeared between Sunni and Khawarij sects and later escalated between Hanafis (Samaki) and Shafi'is (Sadaqi) under the successors of Amr Layth. The ahl al-hadith (Shafi'is) emphasized literalism, hadith, and Sunnah over reason, while Hanafis (ahl al-ra'y) followed rationalist jurisprudence. The labels Samaki and Sadaqi stemmed from a jurisprudential dispute over the legitimacy of a child of a mentally ill person. Sectarian differences, alongside political rivalries and internal conflicts, constituted a major socio-cultural challenge for the Saffarids in Sistan from the capture of Amr Layth until the rise of Mahmud of Ghaznavi (393 AH).

Materials & Methods

This study was conducted using a historical research methodology with a descriptive-analytical approach, relying primarily on library-based sources. First, the relevant data and information were systematically collected and categorized from existing historical records. Subsequently, the analysis was conducted in two main sections: the causes of sectarian prejudice and the effects and consequences of these conflicts.

Discussion of Results & Conclusions

As mentioned, sectarian prejudice (ta'assub), rooted in the term "asab," denotes blind and ignorant support or favoritism for a person, belief, or group. When it becomes widespread in society, it produces severe political, social, and economic consequences and imposes substantial costs on the population. Since it is rooted in ignorance and lack of knowledge, it hinders progress in all domains.

Just as Arab tribes during the Age of Ignorance were afflicted by tribal prejudices, and the Holy Prophet (PBUH) combated them through the promotion of divine values, this unfavorable habit re-emerged in Islamic society, particularly during the Umayyad and Abbasid caliphates, in various forms. With the Arab presence in Sistan, religious prejudices—initially rooted in Arab ethnic and tribal biases—spread widely during the rule of Amr Layth's successors and continued until and beyond the end of Saffarid rule in 393 AH.

After the captivity of Amr Layth, sectarian prejudice—particularly between the Hanafi (Samaki) and Shafi'i (Sadaqi) groups—intensified in Sistan. These prejudices stemmed from the ethnic and tribal beliefs of Muslim Arabs who had migrated to the region either to propagate Islam or to oppose the caliphate. Although Islam opposed ethnic and tribal prejudices, over time, especially

during the Umayyad and Abbasid periods, these biases reemerged as religious sectarianism between the Hanafi (Samaki) and Shafi'i (Sadaqi) groups.

In addition to the role of Arab ethnic and tribal biases, political rivalries among Amr Layth's successors, coupled with administrative incompetence and inefficiency, created the conditions for the spread and entrenchment of sectarian prejudices in Sistan, resulting in a variety of political, social, cultural, and economic consequences. Beyond weakening the Saffarid government and contributing to its eventual collapse, these conflicts intensified social, cultural, and economic crises, replaced social cohesion with enmity, allowed ignorance to prevail over rationality and reason, and fostered widespread violence, plunder, and bloodshed.

As the author of *Tarikh-i Sistan* notes, during this period, people were unable to maintain the "water barrier," the "sand barrier," or, most importantly, the "corruptors' barrier." Sectarian fanaticism among the Hanafi (Samaki) and Shafi'i (Sadaqi) groups, and the resulting conflicts, led to labor shortages, destruction of economic infrastructure, and widespread poverty, misery, violence, and insecurity throughout Sistan.

References

- Amraei, Ayub and Fallahzadeh, Ahmad and Nazarbeigi, Maryam (2023) Analysis of Hadith Controversies with Imams in the Category of "Community Building", *Historical Researches of Iran and Islam*, Spring and Summer 2023, Volume 17, Number 1, Serial 32, pp. 23-52.
- Ali, Saleh Ahmad, (2005), *Migration of Arab Tribes in Early Islam*, translated by Hadi Ansari, Tehran: Organization for the Study and Compilation of Humanities Books in Universities (SAMT).
- Azimi, Gholam Sarvar, (2022), De-biasing in the light of Quranic and rational thinking, *Bi-Quarterly Journal of Educational Jurisprudential Findings*, Year 2, Issue 3, Spring and Summer 2022, pp. 79-95.
- Bastani Parizi, Mohammad Ibrahim, (2007), *Yaqoob Leith*, Tehran: Nashre elm..[In Persian]
- Dinuri, Abu Hanife Ahmad ibn Dawood, (1993), *Al-Akhbar al-Tawwal, first edition, researcher Amer Muhammad Abdul Moneim*, Qom: Manshurat al-Sharif al-Radi. [In Arabic]
- Farrokhi Sistani, Ali ibn Joloogh, (1984), *Divan of Hakim Farrokhi Sistani*, edited by Mohammad Dabir Siyaghi, Tehran: Zavar Bookstore.[In Persian]
- Faghihi, Ali Asghar, (1999), *History of the Buyid Dynasty*, Tehran: Organization for the Study and Compilation of Humanities Books in Universities.[In Persian]
- Fry, R.N., (1993), *History of Iran*, Vol. 4, translated by Hassan Anousheh, Tehran: Amir Kabir.[In Persian]
-

- Ghobadipour Jahanabadi, Ali Fath and Moftakheri, Hossein (2019), *Rey sectarian conflicts in the Seljuk era, Historical Researches on Iran and Islam*, No. 26, Spring and Summer 2019, pp. 207-222.
- Hatti, Philip Khoury, (2002), *Arab History*, translated by Abolghasem Payandeh, Tehran: Scientific and Cultural Publishing Company.[In Persian]
- History of Sistan*, (2008), Edited by Mohammad Taqi Bahar (Malk al-Shoara), Tehran: Moein.[In Persian]
- Ibn Athir, Izz al-Din, (2006), *Al-Kamel fe al-Tarikh*, Beirut: Daro al-Sadr. [In Arabic]
- Khosroubigi, Houshang and Ebrahimzadeh Gorji, Samaneh,(2021), *Evaluation of the relations between the local government of the Saffarids and the Abbasid Caliphate and neighboring powers based on coins*, Research Journal of Local Histories of Iran, Year 10, Issue 1, Serial 19, Fall and Winter 2021, pp. 52-27.
- Malek Shah Hussein ibn Malek Ghiyath al-Din Sistani (1965), *The Restoration of the Monarchy*, edited by Manouchehr Sotoudeh, Tehran, Scientific and Cultural Publishing Company.[In Persian]
- Maqdisi, Abu Abdullah Muhammad ibn Ahmad, (1990), *The Best Divisions in the Knowledge of the Regions*, Cairo, Madbouly Library. [In Arabic]
- Otabi, Abu Nasr Muhammad ibn al-Jabbar Atabi (1955), *History of the Yemeni people*, translated by Abu Sharaf Nasih ibn Zafar ibn Saad Jarfadaqani, edited by Ali Qavim, Tehran: Mohammad Ali Fardin Printing House.[In Persian]
- Qazvini, Zakaria bin Muhammad, (1994), *Athar al-Bilad and Akhbar al-Ibad*, Tehran: Amir Kabir. [In Arabic]
- Sadeghi Gandomani, Maghsoud Ali and Rahmani, Kamran (2021), *The Role of Religious Conflicts in the Economic weakness of Baghdad Craftsmen in the Fourth and Fifth Centuries*, Historical Researches of Iran and Islam, No. 28, Spring and Summer 2021, pp. 206-187.
- Saki, Mohammad Ali and Sharafi, Mahboobeh (2022) *Backgrounds and effective factors in the confrontation between Imamiyyah and Ash'arih in the Seljuk era*, Historical Researches on Iran and Islam, Fall and Winter 2022, Volume 16, Number 2, Serial 31, pp. 376-407.
- Salehi, Kourosh, (2012), *The rising of Yaqub e Layth Saffarid and a Cessation in Arab Conquests and Migrations to India and Indus*, History of Iran, No. 5, Series 70, pp. 119-135.
- Sheikh Nouri, Mohammad Amir, (2008), *History of Political, Social, Economic and Cultural Developments in the Islamic World*, Tehran: Payam Noor University Press.[In Persian]
- Tabari, Abu Ja'far Muhammad ibn Jarir, (2008), *History of Nations and Kings (Tabari's History)*, researched by Muhammad Abu al-Fazl Ibrahim, Beirut: Dar al-Thirat.[In Arabic]
-

Tate, George Peter, (1985), *Sistan*, translated by Seyyed Ahmad Mousavi, Bija: Publications of the General Directorate of Islamic Guidance of Sistan and Baluchestan.[In Persian]
Turner, Brian, (2008), *Max Weber and Islam*, translated by Saeed Wesali, Tehran: Markaz Publishing House[In Persian]
Zeidan, Jorji, (2000), *History of Islamic Civilization*, translated by Ali Javaher Kalam, Tehran: Amir Kabir.
Zarrinkoob, Abdolhossein, (2005), *Karnameh Islam*, Tehran: Amir Kabir[In Persian]
Shushtari, Qazi Noorollah, (1998), *Majales al-Momenin*, Tehran: Islamic Bookstore. [In Persian]

Cite this article: **Doostali Sanchooli & Salah Mehdi** (2025). *Causes and consequences of Hanafi (Samaki) and Shafi'i (Sadaqi) religious fanaticism in Sistan during the Saffarid period, from the captivity of Amr Al-Layth to the fall of the Saffarids (393-287 AH)*. *Journal of Historical Researches of Iran and Islam*, vol 19, No.36. Pages :214-237.

DOI. 10.22111/jhr.2025.50202.3731

© The Author: **Doostali Sanchooli & Mehdi Salah**
Publisher: University of Sistan and Baluchestan

علل و پیامدهای تعصبات مذهبی حنفی (سمکی) و شافعی (صدقی) در سیستان دوره صفاریان از اسارت عمرو لیث تا سقوط صفاریان (۳۹۳-۲۸۷ هجری)

دوست‌علی سنجولی^۱ مهدی صلاح^۲

۱. (نویسنده مسئول) استادیار گروه تاریخ، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه زابل، زابل، ایران، رایانامه: d.sanchooli@uoz.ac.ir
۲. دانشیار گروه تاریخ، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه سیستان و بلوچستان، زاهدان، ایران، رایانامه: Mehdi.salah@lihu.usb.ac.ir

اطلاعات مقاله

چکیده

نوع مقاله:

مقاله پژوهشی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۲/۰۵

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۰۴/۱۷

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۴/۲۴

تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۰۵/۱۵

واژه‌های کلیدی:

سیستان،

صفاریان،

تعصب مذهبی،

حنفی (سمکی)،

شافعی (صدقی)،

یعقوب لیث،

عمرو لیث.

سیستان پس از فرمانروایی یعقوب و عمرو لیث (حک: ۲۸۷-۲۴۷ ه.ق)، عرصه رواج و گسترش تعصبات مذهبی از جمله فرقه‌های حنفی و شافعی بود که گاه از آن‌ها به نام‌های سمکی و صدقی نیز یاد شده است. تعصباتی که ریشه در باورهای قومی و قبیله‌ای اعراب مسلمانی داشت که به سیستان مهاجرت کرده بودند. هرچند یعقوب و برادرش عمرو لیث توانستند تا حد زیادی از گسترش آن جلوگیری کنند، اما پس از اسارت عمرو لیث، در زمان جانشینانش، این امر شدت گرفت و تا سقوط حکومت صفاریان به‌عنوان یک پدیده غالب سیاسی و اجتماعی درآمد. به همین منظور در این پژوهش که با روش تاریخی و با رویکرد توصیفی-تحلیلی و با استفاده از منابع کتابخانه‌ای صورت گرفته، سعی گردید تا تعصبات مذهبی حنفی (سمکی) و شافعی (صدقی) مورد بررسی قرار گرفته و آثار و پیامدهای آن در سیستان در دوره حکومت صفاریان بررسی و تحلیل شود. بی‌ثباتی سیاسی، ضعف و ناکارآمدی حکام، رقابت‌های سیاسی، نابرابری‌های اجتماعی، نقش علما و رهبران دینی در گسترش اختلافات مذهبی بین عوام و چهل و نادانی حاکم بر فضای جامعه، از مهم‌ترین علل سیاسی و اجتماعی تعصبات و منازعات این دو فرقه مذهبی در سیستان به‌شمار می‌آید که منجر به تضعیف قدرت سیاسی، تشدید ناامنی و آشوب، گسترش حملات خارجی، سقوط حکومت صفاری، گسترش عداوت و دشمنی بین عامه مردم، از بین رفتن وحدت و انسجام اجتماعی، تشدید جنگ و خونریزی، تخریب و نابودی زیرساخت‌های اقتصادی و درنهایت گسترش فقر و فلاکت مردم سیستان گردید.

استناد: سنجولی، دوست‌علی و صلاح، مهدی (۱۴۰۴) *علل و پیامدهای تعصبات مذهبی حنفی (سمکی) و شافعی (صدقی) در سیستان دوره صفاریان از اسارت عمرو لیث تا سقوط صفاریان (۳۹۳-۲۸۷ هجری)*، پژوهش‌های تاریخی ایران و اسلام، بهار و تابستان، دوره ۱۹، شماره ۳۶، ص. ۲۳۷-۲۱۴.

DOI. 10.22111/jhr.2025.50202.3731

© نویسندگان . دوست‌علی سنجولی و مهدی صلاح

ناشر: دانشگاه سیستان و بلوچستان

مقدمه

کلمه «تعصب»، واژه‌ای است که در تداول معنایی خود ماهیتی اصطلاحی یافته است. نقش بی‌بدیل «عصب» در نگاهداری ساختمان بدن و استحکام بخشی به آن موجب شده است تا به تدریج تعصب به اصطلاحی برای تشریح حمیت، خشکاندیشی، سخت‌گیری، جانب‌داری و نیز به‌عنوان یک رذیلت اخلاقی، بر هرگونه وابستگی و ارتباط شدید و دفاع غیرمنطقی انسان از شخص، عقیده قبیله، و قومیت ویا چیزی دیگری که ناشی از تعلق خاطر باشد اطلاق شود. از این‌رو تعصب، دشمن عقل و کاملاً در تضاد با آن دانسته شده است؛ «زیرا هر جا چراغ خردورزی روشن باشد، جایی برای تعصب باقی نمی‌ماند» (عظیمی، ۱۴۰۱: ۸۵). دین مبین اسلام هم که اساسش بر اخلاق نهاده شده است، با هر نوع تعصب قومی و قبیله‌ای مخالف است. لیکن تاریخ معترف است که دربار خلفای اسلامی هرگز از این تعصب مصون و میرا نبوده‌اند. بویژه تعصبات قومی و قبیله‌ای که در عصر امویان به عنوان رذیلتی اخلاقی قلمرو فرمانروایی آنان از جمله سیستان را فراگرفت. هرچند عصر عباسیان به دلایل مختلف سیاست عرب‌گرایی و تعصبات قبیله‌ای کم‌رنگ شد، اما به دلیل "کنش‌ها و واکنش‌های فرهنگی و مذهبی که در این دوره در جهان اسلام وجود داشت، بر تعصبات مذهبی و نزاع‌های فرقه‌ای افزوده شد" (ساکي و شرفی، ۱۴۰۱: ۳۷۸). در سیستان، ابتدا تعصبات مذهبی بین فرق اهل سنت و خوارج پدید آمد و سپس در میان سایر فرق و مذاهب گسترش یافت. در زمان جانشینان عمرو لیث تا زمان سقوط حکومت صفاریان تعصبات مذهبی و درگیری‌های ناشی از آن بین حنفی‌ها و شافعی‌ها پدیده غالب سیاسی و اجتماعی بوده است که از آن به‌عنوان تعصب مذهبی سمکی و صدقی یاد شده است. سمکیه از اصحاب رأی و پیرو مذهب حنفی، و صدقیه از اصحاب حدیث و پیرو مذهب شافعی بودند (تاریخ سیستان، ۱۳۸۷: ۲۶۸؛ مقدسی، ۱۴۱۱: ج ۲/ ۴۴۴). اهل حدیث در مقابل اصحاب رأی شهرت دارند. آن‌ها پس از سیطره بر امور دینی جامعه، به توسعه مؤلفه‌های دانشی خود یعنی «خرد‌گریزی در برابر نص»، «ظاهرگرایی در متون» و «توجه به حدیث» دست زدند. ویژگی دیگر این گروه، «پذیرش خبر واحد»، تکیه بر روایات خلاف عقل و موهوم تشبیه و «ترجیح سنت بر قرآن» بود (امرای و فلاح‌زاده و نظریگی، ۱۴۰۲: ۲۵). علت نام‌گذاری حنفی‌ها و شافعی‌ها به «سمکی» و «صدقی»، ظاهراً به یک مسأله فقهی بر سر زنازاده بودن یا زنازاده نبودن فرزند یک فرد مجنون و دیوانه مربوط می‌شود. پس از اسارت عمرو لیث توسط امیر اسماعیل سامانی در سال ۲۸۷ هجری و آغاز حکومت مشترک یعقوب و طاهر، بین حنفی‌ها و شافعی‌ها بر سر این موضوع اختلاف نظر پیش می‌آید. قاضی شهر زرنج که شافعی بود،

به دلیل آن که عقد نکاح پیش از جنون فرد مذکور صورت گرفته، حکم به زنازاده نبودن فرزند می‌دهند؛ و حنفی‌ها او را زنازاده می‌دانند. امیر طاهر سخن قاضی و عقیده شافعیان را تصدیق می‌کند و می‌گوید: «صدق ابو یعقوب و کذب الحایکون» (تاریخ سیستان، ۱۳۸۷: ۲۶۸). از آن زمان به بعد، شافعی‌های سیستان را صدقی و حنفی‌ها را سمکی نامیدند. چنان که ملاحظه می‌شود، علت نام‌گذاری شافعی‌ها به «صدقی» مشخص است؛ اما علت نام‌گذاری حنفی‌ها به «سمکی» در این عبارات معلوم نیست و درجایی دیگر هم اشاره‌ای به این مطلب نشده است. علاوه بر رقابت‌های سیاسی و جنگ‌های داخلی و خارجی، یکی از چالش‌های اساسی در حوزه مسائل اجتماعی و فرهنگی که صفاریان در سیستان پس از اسارت و مرگ عمرو لیث تا روی کار آمدن محمود غزنوی در سال ۳۹۳ هجری، با آن روبه‌رو بودند، اختلاف بین این دو فرقه مذهبی بوده است. با توجه به این مسأله، در این پژوهش تلاش گردیده تا به این سؤالات پاسخ داده شود: علل پیدایش و گسترش تعصبات مذهبی سمکی و صدقی در سیستان دوره حاکمیت صفاریان چه بوده است؟ تعصبات مذهبی سمکی و صدقی در سیستان عصر صفاریان چه آثار و پیامدهایی داشته است؟

در خصوص هدف و ضرورت انجام این تحقیق باید گفت که شناخت و آگاهی از علل پیدایش و گسترش تعصبات مذهبی و درگیری‌های ناشی از آن در جوامع اسلامی و به‌ویژه در سیستان عصر صفاریان بین فرق سمکی و صدقی و تحلیل آثار و نتایج مخرب آن اهمیت اساسی دارد. پدیده‌ای که در طول تاریخ تاکنون به صورت‌های مختلف در حال تکرار بوده و خسارات جبران‌ناپذیری بر حیات سیاسی و اجتماعی جوامع اسلامی وارد کرده و خواهد کرد. لذا آگاهی بخشی و بصیرت‌افزایی مردم در برابر تعصبات مذهبی و جلوگیری از تکرار آن در عصر حاضر ضروری به نظر می‌رسد.

پیشینه پژوهش

درباره دولت صفاریان، تحقیقاتی متعددی موجود است؛ که علی‌رغم تخصیص به حوزه صفاریان بطور عمومی اساساً به موضوع اختلافات و یا مناسبات و تعصبات مذهبی سمکی و صدقی نپرداخته‌اند. برای نمونه: باستانی پاریزی (۱۳۸۶)، در کتاب «یعقوب لیث» و یا صالحی (۱۳۹۱)، در مقاله «برآمدن یعقوب لیث صفاری و توقف جریان فتوح و مهاجرت‌های اعراب به هند و سند»، که با بیان ضعف خلافت عباسی و پیدایش حکومت صفاریان مسیر نفوذ مسلمانان از مسیر اقدام نظامی دستگاه خلافت در هند و سند را بررسی کرده و ذیل آن به پیروان مذاهب مخالف با خلافت عباسی و ورودشان به عرصه فرهنگی عصر عباسی او نیز به تعصبات مذهبی سمکی و صدقی در این دوره اشاره نکرده است. صادقی گندمانی و رحمانی (۱۴۰۰)، در مقاله «نقش منازعات مذهبی

در تضعیف اقتصادی پیشه‌وران بغداد در قرون چهارم و پنجم ه.ق»، نامنی ناشی از منازعات مذهبی در بغداد را عامل اساسی رکود اقتصادی پیشه‌وران و کسب‌وکار آنان دانسته‌اند. خسروبیگی و ابراهیم‌زاده گرجی (۱۴۰۰)، در مقاله «ارزیابی روابط حکومت محلی صفاریان با خلافت عباسی و قدرت‌های هم‌جوار بر اساس سکه‌ها»، بر این باور هستند که بررسی سکه‌ها می‌تواند خلاء گزارش‌های تاریخی را تکمیل کند. گزارش‌های پراکنده منابع و نیز سکه‌های یافت شده، نشان می‌دهد که بازماندگان صفاریان پس از اسارت عمرو لیث همواره در عمل، روال تابعیت کامل از خلافت را نپیموده‌اند. عظیمی (۱۴۰۱)، در مقاله «تعصب‌زدایی در پرتو تفکر قرآنی و عقلی»، معتقد است که تفکر عقلی و قرآنی راه‌هایی از انواع تعصبات است. ساکی و شرفی (۱۴۰۱)، در مقاله «زمینه‌ها و عوامل مؤثر در تقابل امامیه و اشاعره در عصر سلجوقی»، رقابت‌های سیاسی و اختلافات کلامی و فقهی را از عوامل تقابل امامیه و اشاعره دانسته‌اند. در این تحقیقات بیشتر به تاریخ سیاسی و منازعات مذهبی پرداخته شده و با توجه به جستجوهای انجام‌شده، تحقیق مستقلی در رابطه با موضوع تعصبات مذهبی سمکی و صدقی و آثار و پیامدهای آن در سیستان دوره حکومت صفاریان باشد، یافت نشد.

۱. علل تعصبات در جامعه سیستان عصر صفاریان

تعصب در زمره افعال اخلاقی منفی است که از حمایت و جانب‌داری کورکورانه و جاهلانه از هر چیزی ناشی می‌شود و هرگاه در جامعه رواج یابد، آثار و پیامدهای ناگواری را رقم خواهد زد و هزینه‌های سنگین سیاسی، اجتماعی و اقتصادی و البته فرهنگی را بر مردم تحمیل خواهد کرد و از آنجاکه ریشه در جهل و بی‌خبری دارد، مانع از هر گونه پیشرفت و توسعه خواهد شد. مطابق گزارش منابع تاریخی عصر جاهلی به عصر تعصبات قبیله‌ای اختصاص دارد و رسول اکرم (ص) با ترویج ارزش‌های الهی و تصحیح رفتارهای اجتماعی و ارائه الگوهای مناسب با استعانت از قرآن کریم به مبارزه با آن پرداخت، اما این عادت ناپسند پس از اندک زمانی به‌ویژه در دوره خلفای اموی و عباسی به گونه‌های مختلف در رفتارهای اجتماعی جامعه اسلامی متجلی و در بسیار موارد بازتولید شد. با حضور اعراب مهاجر چه در قالب نظامیان و چه در قالب مهاجران در ایران و به تبع آن در منطقه سیستان، تعصبات مذهبی که ریشه در تعصبات قومی و قبیله‌ای عرب داشت و با محیط مهاجر پذیر سیستان هم‌سازواری داشت، رشد کرد و در زمان حکومت جانشینان عمرو لیث دومین امیر صفاری رواج و گسترش و رشد فزاینده یافت. و تا پایان حکومت صفاریان در سال ۳۹۳

هجری و حتی پس از آن نیز ادامه یافت. بی تردید این رواج و بازتولید رفتارهای متعصبانه ریشه‌های مختلفی داشت که تلاش می‌شود در ذیل به برخی از آنها اشاره شود:

الف: علل سیاسی تشدید تعصبات مذهبی سمکی و صدقی در سیستان

بی‌ثباتی سیاسی، رقابت‌های سیاسی و ضعف و ناکارآمدی حاکمان و فرمانروایان در سیستان، یکی از مهم‌ترین علل پیدایش و گسترش تعصبات مذهبی بین فرق و مذاهب در این سرزمین بوده است. پس از ورود و گسترش اسلام در سیستان تا قبل از روی کار آمدن صفاریان در نیمه قرن سوم هجری، تعصبات مذهبی بین گروه‌های سیاسی هوادار دستگاه خلافت یعنی اهل سنت و مخالفان خلیفه یعنی خوارج وجود داشت و رقابت‌های سیاسی و ضعف و ناتوانی حکام منصوب از سوی دستگاه خلافت و رهبران خوارج در فراز و فرود آن دخالت داشت. در قرن سوم و چهارم هجری، تعصبات مذهبی منحصر به درگیری بین اهل سنت و خوارج و یا خوارج با یکدیگر محدود نمی‌شد، بلکه دامنه آن بین فرق اسلامی گسترش بیشتری یافت، به طوری که درگیری در بین مذاهب اهل سنت از جمله پیروان مذهب حنفی با طرفداران مذهب شافعی نیز رو به گسترش نهاد. دستگاه خلافت نیز در تشدید تعصبات مذهبی و دامن زدن به اختلافات برای تحکیم سلطه خود دخالت داشت. عباسیان در نیمه قرن سوم هجری، در عمل به صورت قدرتی صرفاً معنوی درآمدند که یارای رویارویی با قدرت‌های جدید سیاسی و نظامی را نداشتند و برای مهار این نیروها در پی تراشیدن رقبای محلی و دشمنان بومی برای آنان بودند. از این رو بازار کینه‌های کهن قومیتی و مذهبی به شدت گرم نگه‌داشته می‌شد (صالحی، ۱۳۹۱: ۱۳۰).

با روی کار آمدن یعقوب بن لیث صفاری به عنوان اولین حاکم بومی سیستان پس از اسلام، از میزان تعصبات مذهبی و قومی کاسته شد. یعقوب نه تنها دودستگی‌های سمکی و صدقی و بکری و تمیمی را برانداخت، بلکه برای وحدت و یکپارچگی مردم تلاش زیادی نمود. او حتی خوارج را که دشمنش بودند، با خویش همراه ساخت و برای پیشبرد اهداف خود از آن‌ها بهره برد. «یعقوب همه‌جا با تقویت روحیه وطنی و ملی، مردم سیستان را یک کاسه کرده و باعث شد که در مورد مسائل زندگی از نقطه بالاتری بنگرد و اختلافات کوچک داخلی را کنار بگذارد و چشم به سرزمین‌های دوردست بدوزد» (باستانی پاریزی، ۱۳۸۶: ۴۳۹). یعقوب لیث برای تحکیم قدرت و توسعه قلمرو و استقلال ایران از سلطه عرب و دستگاه خلافت، در منازعات دینی و فرقه‌ای وارد نمی‌شد. وقتی به او گزارش دادند که فردی از عثمان بن عفان به بدی یاد می‌کند، خواست تا او را مجازات نماید، اما همین که فهمید منظور آن شخص عثمان بن عفان، صحابی پیامبر (ص) است

و از عثمان بن عفان سجزی، فقیه و شیخ یعقوب، به بدی یاد نکرده، دستور رهایی آن فرد را داد و گفت: «مرا با صحابه کاری نیست» (شوشتری، ۱۳۷۷: ج ۲ / ۳۴۰). هرچند نمی‌توان ادعای شوشتری را در مورد سخن یعقوب نسبت به خلیفه سوم پذیرفت، زیرا منبع خود را ذکر نکرده و در دیگر منابع قبل از وی نیز چنین سخنی از یعقوب نیامده است، اما این رفتار او بیانگر این نکته است که یعقوب نمی‌خواست جنگ‌های بی‌حاصل مذهبی و فرقه‌ای که بین اهل سنت و خوارج بر سر صحابه قبل از او وجود داشت، بیش از این به مردم سیستان خسارت وارد نماید. یعقوب دریافته بود که در آن شرایط خاص، تسامح مذهبی و اجتناب از منازعات فرقه‌ای بهترین راه برای بازگشت اقتدار به این سرزمین و عمران و آبادانی آن است.

سیاست تسامح و تساهل مذهبی همراه با برقراری امنیت و ثبات سیاسی در زمان عمرو لیث نیز ادامه یافت، اما ثبات سیاسی و اقتدار و وحدت و انسجام با اسارت وی به دست سامانیان از بین رفت. زیرا بی‌ثباتی سیاسی و رقابت و ناکارآمدی جانشینانش موجب شد دامنه تعصبات مذهبی بین فرق حنفی و شافعی شدت گیرد و امرای صفاری برای رسیدن به قدرت و حفظ آن از این امر به‌عنوان ابزاری برای اهداف سیاسی خویش بهره‌برند. عیاران و بزرگان کشوری و لشکری عمرو، دو تن از نوه‌های وی را به نام‌های طاهر و یعقوب، به‌عنوان جانشین او انتخاب کردند که علاوه بر جوان و بی‌تجربه بودن، لیاقت و شایستگی اداره حکومت را نیز نداشتند. طاهر، امیر جدید، پس از جلوس بر مسند امارت، مراتب اطاعت و ارادت خویش را نسبت به خلیفه عباسی اعلام کرد و «روز جمعه دهم ماه محرم سال ۲۸۷ هجری، نام عمرو را از خطبه انداختند و پس از ذکر نام خلیفه در خطبه نام طاهر و یعقوب را آوردند» (تاریخ سیستان، ۱۳۸۷: ۲۶۶). به گزارش منابع طاهر با برادرش یعقوب توأمان حکومت می‌کردند، ولی در سکه‌ها نشانی از نام یعقوب نیست و این از جمله تعارض مندرجات سکه‌ها با گزارش‌های تاریخ‌نگاری است (خسرو بیگی و ابراهیم‌زاده گرجی، ۱۴۰۰: ۳۱).

معمولاً تعصبات و منازعات مذهبی در زمان حکام ضعیف و رقابت‌های سیاسی بیشتر خود را نشان می‌دهد. رهبران مذهبی در چنین شرایطی بیشتر درصدد بودند تا حاکمان را تحت نفوذ خویش درآورند و از آنان در جهت گسترش عقاید و باورهای خود در جامعه بهره‌گیرند. اهل حدیث و علمای شافعی «در آغاز بانگیزه رضایت از این‌که نظراتشان در جامعه اجرا می‌شد، با در اختیار گرفتن مناصب حکومتی، سرپرستی امر دین را پذیرفتند. آن‌ها با پذیرش اموری مانند قضاوت، امور دینی دربار، امور امر به معروف و نهی از منکر، مسجد، مدارس و امور تبلیغ دین به اصلی‌ترین رکن دینی جامعه تبدیل شدند» (امرایبی و فلاح‌زاده و نظریگی، ۱۴۰۲: ۲۸). در زمان حکومت توأمان

طاهر و یعقوب، رهبران مذهبی نفوذ زیادی داشتند. در چنین شرایطی بود که دیوانه‌ای صاحب فرزندی شد. اصحاب رأی گفتند که این طفل زنازاده است، قاضی شهر زرنج گفت که چون عقد نکاح پیش از جنون وی بوده است، این نوزاد حرامزاده نیست. امیر طاهر سخن قاضی را تأیید کرد؛ ولی میان پیروان دو عقیده اختلاف بالا گرفت و طرفداران اصحاب حدیث را صدقی و هواداران اصحاب رأی را سمکی نامیدند. تمیمی‌ها از صدقی و بکری‌ها از سمکی حمایت نمودند (تاریخ سیستان، ۱۳۸۷: ۲۶۸).

رقابت‌های قومی و قبیله‌ای اعراب تمیمی و بکری بر سر تصاحب قدرت و موقعیت‌های سیاسی و اجتماعی از قبل وجود داشت. در یکی از جنگ‌های بکریان و تمیمیان در سال ۱۲۸ هجری، به‌جز جوانان، بیش از هفتاد مرد مسن کشته شدند که این جنگ به «وقعه‌الشیوخ» معروف شد. پس از این واقعه، قدرت از دست حاکمان منصوب دستگاه خلافت اموی خارج و در دست آشوب‌طلبان و غوغاسالاران قرار گرفت. توده مردم سوار بن اشعر را در سال ۱۳۰ هجری به حکومت سیستان برگزیدند، اما سوار نیز پس از اندک زمانی از چشمشان افتاد و به دست آنان کشته شد. شورشیان، بخت‌بن مهلب را از شهر زرنج راندند و سپس با پنجاه هزار نفر در بیابان‌ها و ریگزارها به دنبال وی رفتند و او را پیدا کرده و کشتند. شورشیان حاکم جدیدی به نام هیثم بن عبدالله البعث انتخاب نمودند و با او شرط کردند که هیچ یک از افراد قبیله بنی بکر را به شهر زرنج راه ندهد (تاریخ سیستان، ۱۳۸۷: ۱۵۳). رقابت‌های قومی و قبیله‌ای اعراب، حالا به صورت سمکی و صدقی خود را نشان داد و هر گروه برای تصاحب قدرت و بهره‌مندی از مواهب و منافع آن با یکدیگر به رقابت پرداختند و تعصبات مذهبی را بهانه‌ای برای رسیدن به اهداف سیاسی خود نمودند.

طاهر در طی دوران حکومتش، با خوشگذرانی‌ها، عدم توجه به امور مهم و دور کردن افراد خردمند و خیرخواه، راه را برای اشخاص سودجو و فرصت‌طلب باز کرد. نزاع و درگیری که از قبل میان تمیمی و بکری و صدقی و سمکی وجود داشت، در زمان حکومت ضعیف و ناتوان او به اوج خود رسید. مؤلف تاریخ سیستان می‌نویسد: «و تعصب افتاد به سیستان اندرین روزگار میان فریقین، و بسیار مردم کشته شد و یکی صدقی نام کردند و یکی را سمکی» (تاریخ سیستان، ۱۳۸۷: ۲۶۸). با وجود این تعصبات و اختلافات شدید مذهبی، امیر طاهر و برادرش یعقوب نه تنها هیچ اقدام اساسی در رفع این منازعات نکردند، بلکه با حمایت یکی از طرفین درگیر، آتش تعصبات را میان آن‌ها شعله‌ورتر ساختند. طاهر از اصحاب حدیث پشتیبانی، و یعقوب از اصحاب رأی جانبداری می‌کرد (تاریخ سیستان، ۱۳۸۷: ۲۶۸). از طرف دیگر در چنین شرایط بحرانی و جنگ داخلی که مردم بر اثر

جهل و تعصبات مذهبی به جان هم افتاده بودند، طاهر روال کار و برنامه زندگیش را چنین ادامه می‌داد: «از مال‌ها به کار بردن بر ناچیز، و به بازی و نشاط مشغول بودن، و اهتمام پادشاهی ناپردن، نه مشایخ را بار دادی، و نه لشکری را، و استران و کبوتر دوست داشتی، و همه روز آن جمع کردی و بدان نگاه کردی» (تاریخ سیستان، ۲۷۱: ۱۳۸۷).

طاهر و برادرش یعقوب، برای آن که مردم متوجه ضعف و ناتوانی و ناکارآمدی‌شان نشوند و بر خوشگذرانی و لهو و لعب آنان ایرادی نگیرند، آنان را درگیر تعصبات سمکی و صدقی نمودند و افراد خیرخواه را از خود دور کردند. لذا سامانیان که اوضاع سیاسی سیستان را مشاهده کردند در سال ۲۹۸ هجری، به سیستان حمله کردند و آن را به تصرف خود در آوردند. سلطه سامانیان بر سیستان دیری نپایید و در محرم سال ۳۱۱ هجری، با قیام مردم و حمایت عیاران، امیر بوجعفر احمدبن محمدبن خلف صفاری به امارت سیستان رسید. «مردم سیستان که صفاریان را به عنوان حامیان منافع ولایت در مقابل افراد غیر بومی متجاوز قلمداد می‌کردند، عامل مشخص شکست دائمی سامانیان در برقرار کردن سلطه خویش بر سیستان و بازگشت دولتی دیگر از صفاریان به قدرت بوده است» (ناجی، ۱۳۷۸: ۱۵۰).

تسلط سامانیان بر سیستان، بر بی‌ثباتی سیاسی افزود و اوضاع را تا قبل از روی کار آمدن امیر بوجعفر بسیار آشفته نمود، به طوری که افراد فرصت‌طلب بیم چندان زیادی نداشتند که مدعی کسب امارت شوند. به عنوان مثال شخصی جولاهه که حرفه بافندگی در منطقه «اوق» سیستان داشت، گروهی از مردم را گرد خود جمع کرد و به زرنج آمد و شهر را گرفت و روز چهارشنبه به مسجد رفت و به عنوان امیر سیستان به نام خود خطبه خواند. او در پاسخ کسی که گفت: «ای امیر رسم بر این است که روز جمعه خطبه می‌خوانند». گفت: «شاید قدرت و حکومت تا روز جمعه در اختیار من نماند». چنانکه او پیش بینی کرده بود، در همان روز اعلام امارت، به دست عیاران کشته شد (تاریخ سیستان، ۱۳۸۷: ۲۹۱). اوضاع آشفته و پر آشوب سیستان با توجه به کشاکش‌های سیاسی و مذهبی موجب رقم خوردن چنین وقایع و حوادثی می‌شد.

هر چند با قدرت‌گیری امیر بوجعفر صفاری تا حدود زیادی از هرج و مرج و تعصبات و منازعات مذهبی کاسته شد؛ اما این مسائل در بطن جامعه و سرشت مردم چنان ریشه دار شده بود که به راحتی از بین نمی‌رفت و همچنان در برخی اوقات، آتش آن شعله‌ور می‌شد. در زمان حاکمیت امیر بوجعفر در سال ۳۴۱ هجری، میان مردم اوق تعصب آشکار شد و این دو گروه به جان هم افتادند تا این که یکی از سرداران سپاه امیر بوجعفر، به نام ابوالفتح آن‌ها را سرکوب نمود (ر.ک: تاریخ

سیستان، ۱۳۸۷: ۳۰۹). با کشته شدن امیر بوجعفر در سال ۳۵۲ هجری، امیر خلف، جانشین پدر گشت و در ایام امارت وی نیز ثبات سیاسی و امنیت تا حد زیادی به سیستان برگشت و خراج «درمی درمی» اخذ می‌شد، یعنی «دقیقاً مطابق تقویم مالیات، نه با دانگ معمول یا زیاده ستانی‌هایی از این قبیل» (فرای، ۱۳۷۲، ج ۴: ۱۱۶). در این دوره ثبات سیاسی در جامعه حاکم گردید و از گرفتن مالیات و خراج بی‌حساب و کتاب که در زمان بی‌ثباتی سیاسی و خراج از تقویم مالیاتی و با اجحاف از مردم گرفته می‌شد، خودداری گردید. با این حال هر از چند گاهی تعصبات مذهبی حنفی و شافعی، منجر به درگیری و قتل و غارت می‌شد و جان تعدادی از مردم این منطقه را می‌گرفت. مقدسی که در قرن چهارم هجری به سیستان سفر کرده، می‌گوید: «در سگستان دشمنی میان سمکیان که پیروان بوحنیفه‌اند و میان صدقیان که پیرو شافعی‌اند، خون‌ها می‌ریخته که به مداخله سلطان می‌کشیده است» (مقدسی، ۱۴۱۱: ج ۲/ ۴۴۴). در ابتدای حکومت امیرخلف در سال ۳۵۲ هجری، فردی به نام «نگرنوسک» همراه هواداران خود با امیر طاهر بوعلی در شهر وارد جنگ شد و حرب سمک و صدق کردند (تاریخ سیستان، ۱۳۸۷: ۳۱۱). در زمان رقابت امیر خلف و امیر حسین بن طاهر در سال ۳۶۱ هجری، نیز «باز فتنه سمک و صدق برخاست، به طوری که عبدالله صابونی درهای حصار را به خشت برآورد» (تاریخ سیستان، ۱۳۸۷: ۳۱۸).

البته باید اشاره کرد که پس از اسارت امیر خلف به دست سلطان محمود غزنوی و سقوط حکومت صفاریان در سال ۳۹۳ هجری نیز درگیری‌های فرق حنفی و شافعی ادامه یافت. از طرف سلطان محمود غزنوی یکی از افراد بومی منطقه به نام ابوالفضل نصرین احمد به امارت سیستان برگزیده شد. میان وی و عیاران شهر در سال ۴۲۱ هجری، پس از مرگ سلطان محمود جنگ درگرفت و تعصب در میان مردم بار دیگر برخاست و دست به غارت زدند. حتی خانه و منزل و اموال فقیه و عالم بزرگ شهر، امام فاخرین معاذ و پسران او را سوختند و غارت کردند (تاریخ سیستان، ۱۳۸۷: ۲۳۸). تعصبات مذهبی و جنگ‌های داخلی ناشی از آن باعث تضعیف قدرت سیاسی صفاریان و سقوط حکومت آنان گردید و مسیر را برای تسلط غزنویان بر سیستان آسان نمود.

ب. علل اجتماعی و فرهنگی پیدایش و گسترش تعصبات مذهبی

علاوه بر علل سیاسی پیدایش و گسترش تعصبات مذهبی و درگیری‌های ناشی از آن، علل اجتماعی و فرهنگی نیز موجب تشدید تعصبات مذهبی از جمله میان فرق سمکی و صدقی در سیستان دوره دوم حاکمیت صفاریان یعنی پس از یعقوب و عمرو گردید. ریشه و منشأ اجتماعی و فرهنگی پیدایش و گسترش تعصبات مذهبی میان حنفی‌ها و شافعی‌ها به زمان قبل از حکومت صفاریان برمی‌گردد.

با ورود اسلام به سیستان سیل مهاجرت اعراب مسلمان به این سرزمین سرازیر شد و با ورود آنان، بافت اجتماعی و فرهنگی جامعه سیستانی دچار تحول و دگرگونی گردید. تعصبات و درگیری‌های قومی و قبیله‌ای از ویژگی‌های بارز اعراب بود که در سیستان نیز از آن دست برنداشتند و به تدریج با کم‌رنگ شدن تعصبات قومی، تعصبات مذهبی جای آن را گرفت. اعرابی که وارد سیستان شده و در آنجا اسکان یافته بودند، از خاندان‌های امرا بودند. حکام و فرمانروایان ایالت‌های اسلامی به کمک این قبایل، شورش‌های محلی را سرکوب می‌کردند. همچنین تحت عنوان جهاد با کفار و گسترش اسلام، از نیروی جنگی این قبایل استفاده می‌شد. حضور اعضای قبیله در کنار حاکم و امیر عرب موجب تحکیم قدرت وی در آن منطقه بود، به همین سبب وقتی هشام بن عبدالملک، خلیفه اموی، نصرین سیار را به عنوان حاکم خراسان و سیستان منصوب کرد، مشاورانش به وی یادآور شدند که قبیله و مردم وی در آن منطقه کم هستند؛ او را انتخاب نکن. هشام گفت: قبیله او من هستم (دینوری، ۱۳۷۳: ج ۱ / ۳۴۲). این گزارش گویای نقش بسیار مهم قبایل عرب در شرق ایران جهت تثبیت حاکمیت امرای عربی است که از طرف خلفا بر این مناطق حکومت می‌کردند. هرچند اغلب اعراب مهاجر، از این طیف افراد بودند، ولی مهاجرت‌های فردی یا گروهی نیز به سوی این مناطق صورت گرفته که بیشتر آنان رزمنده نبوده‌اند (علی، صالح احمد، ۱۳۸۴: ۷۷)؛ همانند خوارجی که در عراق و جزیره‌العرب تحت تعقیب بودند، به نقاط دوردست از جمله سیستان مهاجرت کرده بودند (ابن اثیر، ۱۳۸۵: ج ۴ / ۲۰۴).

حضور گسترده اعراب مهاجر، رقابت‌های قبیله‌ای و تعصبات قومی را در سیستان گسترش داد و به پدیده رایج اجتماعی در آن منطقه تبدیل کرد. در شوال سال ۱۲۶ هجری، یزید بن ولید، خلیفه اموی، منصور بن جمهور را از امارت ولایت عراق برکنار کرد و عبدالله بن عمر بن عبدالعزیز را به جای وی منصوب نمود. هدف او از این کار، آن بود تا از احساسات ضد اموی مردم آن منطقه بکاهد، زیرا مردم عراق به پدرش، عمر بن عبدالعزیز تمایل داشتند (طبری، ۱۳۸۷: ج ۷ / ۲۸۴؛ ابن اثیر، ۱۳۸۵: ج ۵ / ۳۰۲). عبدالله بن عمر، حرب بن قطن مخارق هلالی را به حکومت سیستان فرستاد. در زمان امارت وی، اوضاع داخلی سیستان بسیار آشفته بود و آغاز درگیری شدید و بالا گرفتن فتنه و تعصب در میان قبایل عرب در سیستان مربوط به همین زمان است که از آن به عنوان «اول تعصب میان فریقین» یاد شده است (تاریخ سیستان، ۱۳۸۷: ۱۵۲). بیشتر درگیری‌ها، میان قبایل بنی‌تمیم و بنی بکر پدید می‌آمد و مردم سیستان نیز به دو گروه تقسیم شده بودند؛ گروهی از بنی‌تمیم و گروهی از بنی بکر طرفداری می‌کردند. «باز به سیستان فتنه افتاد از جهت

عرب، میان بنی تمیم و بنی بکر بن وائل که زان گروهی از یاران قطری بن الفجاه بودند به حدیث فضایل صحابه، و حربها و کشتن بسیار شد و هر روز حرب بود و غوغا و تمام سیستان به دو گروه گشتند، هر گروه هواء یک گروه جست» (تاریخ سیستان، ۱۳۸۷: ۱۵۲).

درگیری‌های داخلی و رقابت‌های قبیله‌ای در این دوره چنان شدت گرفت که حرب بن قطن مجبور شد، سیستان را ترک کرده و سوار بن اشعر را به جانشینی خود گمارد، تا قبایل بنی بکر و بنی تمیم راضی شوند (خلیفه بن خیاط، ۱۴۱۵: ۲۴۱). عبدالله بن عمر، حاکم عراق، با شنیدن خبر ترس حرب، سعید بن عمرو را به جای او فرستاد. سعید در محرم سال ۱۲۸ هجری، وارد سیستان گردید. بنی تمیم از سعید بن عمرو اطاعت کردند، ولی بنی بکر به مخالفت او برخاستند و یکی از افراد طایفه خود، به نام «بحتر بن سهلب» را به حکومت برگزیدند و جنگ میان طرفین همچنان ادامه یافت (تاریخ سیستان، ۱۳۸۷: ۱۵۳). عصبیت و رقابت قبیله‌ای جزو لاینفک زندگی اعراب صحرائشین بود و اسلام در زمان حیات پیامبر (ص) آن را مهار و کنترل نمود؛ اما دوباره در زمان خلفای اموی میان اعراب مسلمان ظهور و بروز کرد. «تعصب به منزله روح قبیله می‌باشد و نشان می‌دهد که فرد نسبت به افراد قبیله خود بی‌قید و شرط دلبستگی دارد. به طور کلی عصبیت قبیله‌ای، همچون وطن پرستی افراطی است. قوم و قبیله واحد مستقلی است که باید در همه چیز به خود تکیه داشته باشد و قوم و قبیله دیگر را شکار قانونی خویش بداند که غارت کردن و حتی کشتن افراد آن مجاز است. در مناطق مفتوح نیز نیروهای اعراب مسلمان به ترتیب قبایل اقامت گزیدند. استقلال طلبی و تعصب قبیله که در جان مردم صحرائشین رسوخ داشت، پس از اسلام در دوران فتوحات با قوتی خاص تجلی کرد و همین قضیه مایه انقراض دولت‌های عرب و سقوط آنان نیز بود» (حتی، ۱۳۸۰: ۳۸).

با روی کار آمدن خلافت عباسی به کمک ایرانیان، هرچند از قدرت و تعصبات قبیله‌ای اعراب کاسته شد و دیگر به برتری نژادی عرب کمتر توجه می‌شد، اما با کم‌رنگ شدن تعصبات قومی و قبیله‌ای، جای آن را تعصبات مذهبی پر نمود و همچنان جنگ و خونریزی و قتل و غارت و آشوب و ناامنی ادامه یافت. درگیری حنفیان و شافعیان تحت عناوین مختلف سمکی و صدقی پس از یعقوب و عمرو لیث تا پایان حکومت صفاریان در سیستان از مهم‌ترین رویدادهای ناگوار منطقه بود و تمیمی‌ها از صدقی و بکری‌ها از سمکی حمایت می‌کردند (تاریخ سیستان، ۱۳۸۷: ۲۶۸)، یعنی تعصبات مذهبی صدقی و سمکی جای تعصبات قومی تمیمی و بکری را گرفت. تعصبات مذهبی ناشی از نابرابری موقعیت‌های اجتماعی طرفین درگیر و بیشتر بر سر مسائل دنیوی و مادی بوده‌است

تا بر سر مسائل مذهبی و دغدغه‌های دینی. معمولاً این گونه تعصبات برای کسب موقعیت‌های اجتماعی در شهرها بیشتر خود را نشان می‌داد. «شهرهای اسلامی همچنان منعکس کننده هویت دینی و قبیله‌ای ساکنین‌اش بودند، محلات خاصی برای اعضای قبیله‌ها اختصاص یافته بود. تداوم سازمان قبیله‌ای و طایفه‌ای در داخل بافت شهری، موجب شد که ترتیبات مربوط به کینه خانوادگی روستایی به درون زندگی شهری وارد شود. ناهمگونی گروه‌هایی از لحاظ فیزیکی جدا شده درون شهر، از قبیله‌گرایی صرف فراتر بود. برخی از کشمکش‌های شهری با فرقه‌های مذهبی گوناگون و همچنین با مکاتب فقهی مختلف ملازم گردید» (ترنر، ۱۳۸۷: ۱۷۴).

علما و فقها و رهبران مذهبی نیز در پیدایش و تشدید تعصبات مذهبی نقش اساسی داشتند. آن‌ها تسلط و نفوذ تام و تمام در پیروان خود داشتند. در شهرها و روستاها به حکم و فرمان آن‌ها، مریدان و پیروان‌شان از نثار جان و مال خود دریغ نمی‌ورزیدند. «مردم در تعصب و یا عدم تعصب از بزرگان و رهبران مذهبی خود پیروی می‌کنند. اگر رهبران افرادی آزادمنش باشند، سایرین نیز از آنان تبعیت دارند و بر عکس زمانی که بزرگان و افراد صاحب نفوذ در بین مردم، تعصب داشته باشند، مردم نیز تعصب می‌ورزند» (زیدان، ۱۳۷۹: ۵۸۵). در دوره خلفای نخست عباسی تا قبل از متوکل، آزادی و تسامح فکر و عقیده وجود داشت. علما و رهبران مذهبی در کنار هم با کمال تواضع و آزاداندیشی به ابراز عقاید و اندیشه‌های خود می‌پرداختند و عقلانیت بر فضای جامعه حاکم بود و «همین تسامح و بی‌تعصبی بود که در قلمرو اسلام بین اقوام و امم گوناگون تعاون و معاضدت را که لازمه پیشرفت تمدن واقعی است، به وجود آورد و همزیستی مسالمت‌آمیز عناصر نامتجانس را ممکن ساخت» (زرین کوب، ۱۳۸۴: ۲۵). در حالی که این فضای آزاداندیشی در قرون بعد، به‌ویژه در قرون سوم و چهارم هجری و بعد از آن، ادامه نیافت و «جامعه اسلامی گرفتار قشری‌گری و تعصبات کورکورانه گردید و بازار تهمت و افترا رواج یافت. جعل روایت و حدیث نیز باعث شد که تفرقه و تشتت، اختلافات مذهبی و عقیدتی بین مسلمانان بالا گیرد و به نزاع‌ها و جنگ‌های خونین و کشتارهای دسته جمعی منتهی گردد» (شیخ نوری، ۱۳۸۷: ۸۱). چراغ خردورزی و عقلانیت را علما و اندیشمندان می‌توانند روشن نگه دارند و هرگاه خودشان از عقلانیت فاصله گیرند و به سمت تعصبات گرایش پیدا نمایند، جامعه را هم گرفتار تعصبات کرده؛ و خشونت جای تفکر و عقلانیت را می‌گیرد. تعصبات مذهبی سمکی و صدقی در سیستان در این دوره بی‌تأثیر از فضای عمومی جهان اسلام که اهل حدیث بر آن مسلط شده بودند، نبوده است. معمولاً اختلافات مذهبی و منازعات ناشی از آن در دو سطح خواص و عوام شکل می‌گیرد. علما و اندیشمندان هردو گروه به عنوان

خواص، ضمن وعظ و مناظره با یکدیگر در قالب ردیه‌نویسی، مناقب یا مثالب‌نگاری و نگارش کتب ملل و نحل و موارد اختلافی به چالش با عقاید و نظرات یکدیگر می‌پردازند. با انعکاس مناظرات و ردیه‌نویسی‌ها در میان لایه‌های پایین و میانه اجتماع، پیروان فرق و مذاهب علیه یکدیگر به صف‌آرایی پرداخته و بدین ترتیب حاصل اقدامات خواص در جامعه باعث بروز مجادلات و مناقشه‌های متعدد بین عوام می‌گردد (قبادپور جهان آبادی و مفتخری، ۱۳۹۹: ۲۰۹-۲۰۸). برخی از علما و فقهای خوارج همچون جبیربن غالب و القرطوسی کتبی در فقه مبنی بر «الرد علی ابی حنیفه فی رأی» و «الرد علی الشافعی فی القیاس» تألیف نمودند (ابن ندیم، بی‌تا: ۳۴۴). معمولاً مباحث این کتب به طرق مختلفی در اختیار پیروان و شاگردان آن‌ها قرار می‌گرفت و بین عوام رواج می‌یافت و بر گسترش تعصبات می‌افزود. برگزار نمودن جلسات مناظره میان علما هرچند کار علمی و شایسته‌ای بود، اما اختلافات را در سطح جامعه پراکنده می‌کرد. «اختلافات مذهبی در هیچ زمانی به شدت قرن‌های چهارم و پنجم هجری نبوده است. یکی از ویژگی‌های دو قرن مزبور این بود که تعصبات عوام‌الناس در اختلافات راه یافته بود و این امر گاهی موجب زد و خوردهایی طولانی و خونین می‌شد» (فقیهی، ۱۳۷۸: ۷۰). در آن زمان مردم علاقه خاصی از خود به مناظره و مباحث مذهبی نشان می‌دادند. «زمانی که عالمی وارد خوارزم می‌شد عوام گرد او جمع می‌شدند و با وی به بحث می‌پرداختند» (قزوینی، ۱۳۷۳: ۵۹۸). در سیستان نیز وضعیت تا حدود زیادی چنین بود. امیر ابو جعفر صفاری یکی از نزدیکان خود را به نام ابوالحسین طاهر بن محمد که اهل علم بود، به حکومت شهر بست فرستاد. وی در آن‌جا روز و شب علما و فقهای شهر را پیش خود فرا می‌خواند و آن‌ها نزد وی مناظره می‌کردند. در همین زمان میان گروه‌های مذهبی تعصب بالا گرفت و درگیری‌ها شدت یافت (تاریخ سیستان، ۱۳۷۸: ۳۰۹). بحث در ترجیح یکی از دو مذهب حنفی و شافعی بر یکدیگر و بر سایر مذاهب، و اختلاف و مشاجره علمای آن‌ها، چه بسا باعث تحریک عوام‌الناس و برافروختن آتش تعصب در میان آنان می‌گردید.

۲. آثار و پیامدهای تعصبات و درگیری‌های مذهبی سمکی و صدقی در سیستان

تعصبات مذهبی سمکی و صدقی در سیستان، لطمات و صدمات جبران‌ناپذیر سیاسی، اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی بر مردم وارد آورد. با تشدید تعصبات مذهبی سمکی و صدقی در دوره حکومت طاهر و یعقوب نواده‌های عمرو لیث از یک سو و رقابت‌های سیاسی بین امرا و بزرگان حکومت صفاری از سوی دیگر، موجب آشوب و بی‌ثباتی سیاسی گردید. برخی از بزرگان و افراد خردمند صفاری که به منافع سیستان می‌اندیشیدند و از پیامد این تعصبات و منازعات آگاه بودند، به مردم

و کسانی که دخیل در شعله‌ور کردن آتش این تعصبات بودند، هشدار می‌دادند و از آن‌ها می‌خواستند که همانند دورهٔ یعقوب و عمرو با هم متحد و یکپارچه باشند. محمدبن خلف بن لیث که به قول مؤلف تاریخ سیستان، فردی کاری و با خرد تمام بود و اوضاع نابسامان سیستان را مشاهده می‌کرد، چنین هشدار می‌دهد: «تعصب نباید که ما را خود محنت افتاده هست که بس به فقد عمرو و یعقوب و چنین حال‌ها و خلاف‌ها که همی‌بینید شما را، دیگر تعصب و خلاف نباید کرد، و تألف باید که باشد میان شما، تا اگر همهٔ ولایت‌ها بشود، این یکی به دست شما بماند و به دست غربا و ناسزایان نیوفتد» (تاریخ سیستان، ۱۳۸۷: ۲۷۰). این هشدار مورد توجه واقع نشد و زمینه برای حمله سامانیان و تصرف سیستان فراهم شد. هرچند پس از مدتی کوتاه با بیرون راندن سامانیان امیر بوجعفر و پسرش امیر خلف صفاری حکومت صفاریان را در سیستان ادامه دادند و بر اوضاع مسلط شدند، اما تعصبات سمکی و صدقی همچنان ادامه یافت و این‌بار با حمله سلطان محمود غزنوی و به اسارت درآوردن امیر خلف، به حیات سیاسی صفاریان و حکومت آنان پایان داده شد. البته ذکر این نکته ضروری است که صرفاً منازعات مذهبی سمکی و صدقی در سقوط صفاریان دخالت نداشت، بلکه عملکرد خود حکام صفاری به‌ویژه امیرخلف بن احمد و جنگ‌های داخلی و رقابت‌های سیاسی و قدرت روزافزون سلطان محمود غزنوی نیز در سقوط دولت صفاری نقش مهمی داشت. از همان ابتدای قدرت‌گیری، امیرخلف با رقبای سیاسی خود همانند طاهر بن حسین و پسرش وارد جنگ شد و با کشتن پسر خود، نارضایتی شدید مردم سیستان را پدید آورد؛ به گونه‌ای که بزرگان و امرای سیستان نامه‌ای به سلطان محمود نوشتند و از او خواستند به سیستان بیاید و «او هم قبول کرد که این حال دیدند ضمائر ایشان بر مخالفت خلف قرار گرفت» (عتبی، ۱۳۳۴: ۱۵۷؛ ملک‌شاه حسین، ۱۳۴۴: ۷۲).

مؤلف تاریخ سیستان با اندوه فصل خاصی را به سقوط حکومت صفاریان و حاکمیت یافتن غزنویان و آثار و پیامدهای آن اختصاص داده و می‌گوید: «و چون بر منبر اسلام بنام ترکان خطبه کردند، ابتدای محنت سیستان آن روز بود، و سیستان را هنوز هیچ آسیبی نرسیده بود تا این وقت، و اندر جهان از روزگار یعقوب و عمرو هیچ شهری آبادان‌تر از سیستان نبود، و دارالدوله گفتندی نیمروز را، تا آن روز که امیر خلف را از سیستان بیردند به خلاف که مردمان برو کردند، تا دیدند آنچه دیدند و هنوز می‌بینند» (تاریخ سیستان، ۱۳۸۷: ۳۳۲). بازتاب و انعکاس نامطلوب تسلط و سیطرهٔ ترکان بر این سرزمین، علاوه بر تاریخ سیستان، در قصیده‌ای که فرخی سیستانی در مدح حسنک وزیر سروده است، نیز به چشم می‌خورد:

من قیاس از سیستان آرم که شهر من است
 شهر من بزرگ است و زمین نامدار
 تا خلف را خسرو ایران از آنجا برگرفت
 برکشیدند از زمین باغشان سرو و سمن
 هر سرایی کان نکوتر بود و زان خوشتر نبود
 کدخدایانشان خریده خانه‌ها بگذاشتند
 وز پی خویشان ز شهر خویش دارم خبر
 مردمان شهر من در شیر مردی نامور
 در ستم بودند و در بیداد هر بیدادگر
 باز کردند از سرای و کاخشان دیوار و در
 همچو شارستان قوم لوط شد زیر و زبر
 زن ز شوی خویش دور افتاد و فرزند از پدر
 (فرخی سیستانی، ۱۳۶۳: ۱۹۴)

مهاجرت، رواج خشونت و ناهنجاری‌های اجتماعی از دیگر پیامدها و نتایج تلخ تعصبات و درگیری‌های مذهبی در سیستان بود. مقدسی نتیجه تعصبات را تفرقه و فرار مردم می‌داند. وی همچنین یادآور می‌شود که مردم سیستان همدیگر را با القاب زشت صدا می‌زدند (مقدسی، ۱۴۱۱: ج ۲/ ۴۴۴). به نظر می‌رسد یکی از دلایل صدا زدن با القاب زشت، کینه و نفرتی بوده که به دلیل تعصبات و منازعات مداوم میان آن‌ها پدید آمده بود. جامعه‌ای که در آن دسته‌بندی‌های مذهبی پدید آید، برخی ناهنجاری‌ها در آن بروز خواهد کرد. گروه اکثریت بر گروه اقلیت لقب‌هایی می‌نهند یا عقاید و فرهنگ آنان را به سخره می‌گیرند (ساکو و شرفی، ۱۴۰۱: ۳۹۸). تعصبات مذهبی سمکی و صدقی و جنگ‌های ناشی از آن، در کنار رقابت‌های سیاسی و تهاجمات خارجی آثار مخربی بر اوضاع اقتصادی و معیشتی مردم گذاشت. از آن جا که امنیت به عنوان یکی از مهم‌ترین و اساسی‌ترین مسئله در آرامش و رونق اقتصادی است، این منازعات اولین نشانه‌گیری‌شان به سمت اضمحلال امنیت و نبود اطمینان از سرمایه‌گذاری و تجارت برای کسب و کار آرام و بازدهی مالی آن است (صادقی گندمانی و رحمانی، ۱۴۰۰: ۱۹۲). مؤلف تاریخ سیستان شرایط عمران و آبادانی این سرزمین را وابسته به سه بند دانسته‌است که عبارتند از: «بستن بندآب و بستن بند ریگ و بستن بند مفسدان، هرگاه که این سه بند اندر سیستان بسته باشد اندر همه عالم هیچ شهری به نعمت و خوشی سیستان نباشد و تا همی بستند چنین بود، و چون ببندند چنین باشد و روزگار آن قوام باشد (تاریخ سیستان، ۱۳۸۷: ۶۴).

به نظر می‌رسد بستن بند مفسدان یعنی جلوگیری از هر نوع آشوب و درگیری داخلی، که بر آن دو بند دیگر اولویت دارد؛ زیرا منظور از بند مفسدان، ایجاد یک حکومت قوی و قدرتمند است که به منافع مردم سیستان بیندیشد و با برقراری وحدت و انسجام بین اقوام و مذاهب مختلف بتواند جلوی متجاوزان خارجی و آشوب‌طلبان و بدخواهان داخلی را بگیرد و با درایت و ذکاوت تعصبات و منازعات

داخلی را ریشه‌کن نماید. یعقوب لیث به راستی به اهمیت بستن بند مفسدان پی برده بود. وقتی در نیشابور حضور داشت از این مسئله غافل نبود و شخصی را برای اطلاع از اوضاع سیستان به آنجا فرستاد. آن شخص پس از تهیه گزارش نزد یعقوب بازگشت و خواست که گزارش اوضاع سیستان را به وی ارائه نماید، ولی یعقوب از او فقط سه سؤال پرسید و وقتی جواب آن‌ها را شنید او را مرخص نمود و خدا را شکر کرد. چون به نظر یعقوب کار سیستان به سه عامل عمارت، الفت و معاملت بستگی داشت. یعقوب گفت: «و عمارت حدیث امیر آبست پرسیدم که اندر مظالم هیچ کس از امیر آب گله کرد، گفتا: نه، دانستم که اندر حدیث عمارت تأخیر نیست، و الفت ابتدا آن جویکی باشد و تعصب میان فریقین تا برافتد و اصل جویکی به جوب عمار کودکان کنند، پرسیدم گفتا: نبود، دانستم که الفت برجایست و تعصب نیست. سدیگر معاملت عمال و رعیت باشد چون بر رعیت زیادت و بیدادی باشد تدبیر خویش به پای مناره کهن کنند و آنجا جمع شوند، چون داد نیابند هم آنجا آیند و تدبیر گریختن کنند، چون نبودند آنجا دانستم که بر رعیت جور نیست» (تاریخ سیستان، ۱۳۸۷: ۲۶۱). آری هرگاه در این سرزمین تعصب جای الفت را گیرد، باید نگران شد؛ چون عمارت و معاملت و یا به تعبیر دیگر بستن بند آب و بستن بند ریگ نیز با مشکل جدی روبه‌رو خواهد شد. با تعصب و درگیری و قتل و غارت نیروی انسانی تباه خواهد شد و بسیاری از مردم در منازعات کشته و مجروح و ناتوان خواهند گشت و گروه کثیری به دنبال جایی امن، از منطقه فرار و مهاجرت یا به تعبیر یعقوب تدبیر گریختن می‌نمایند. بدین وسیله در جدال با طغیان آب و وزش طوفان‌های ریگ نیز شکست خواهند خورد و قحط و غلا و بیماری‌های همه گیر جان تعداد بی‌شماری از انسان‌ها را خواهد گرفت.

باید خاطرنشان کرد که «تاریخ سیستان صحنه جدال دائمی و بی‌سابقه رود و انسان بوده است، گرچه گاهی رود پیروز شده، ولی در اکثر اوقات میزان موفقیت و کفه ترازو به‌صورت نسبتاً زیادی به نفع مردمان سیستان بوده است. زمانی که مردم از تهاجمات متوالی و قتل‌عام‌های دائم و آشفستگی و آشوب داخلی آزرده روح و خسته و مأیوس می‌شدند، بالطبع قادر نبودند جدال بی‌سرانجام خود را با رود دوام و استمرار بخشند» (تیت، ۱۳۶۴: ج ۱ / ۳۵). بدیهی است وقتی تعصب و درگیری پدید می‌آید و توان بستن بند مفسدان نبود، مردم از بستن بند آب و بند ریگ نیز ناتوان بودند. در سال ۴۲۹ هجری، وقتی جنگ مذهبی درگرفت، بند «کندک» شکست و در کرکوی را آب برد و به دنبال این امر غله گران شد و خرواری به صد و سی درم رسید (تاریخ سیستان، ۱۳۸۷: ۳۴۱). چند سال بعد در سال ۴۳۳ هجری، بار دیگر تعصبات مذهبی باعث درگیری و جنگ میان طرفین گردید

که سنگلیان با همراهی با سپاهیان غزنوی، «غارت کردند و بسیار بکشتند و آن کردند که اندر دارالکفر نکنند» (تاریخ سیستان، ۱۳۸۷: ۳۴۳). تخریب و نابودی زیرساخت‌های اقتصادی و گسترش فقر و سلب رفاه و آسایش از دیگر آثار و پیامدهای تعصبات مذهبی و درگیری‌های ناشی از آن در سیستان آن زمان بوده است.

نتایج پژوهش

پس از اسارت عمرو لیث و تا زمان سقوط دولت صفاریان، تعصبات مذهبی به‌ویژه فرقه‌های حنفی و شافعی که در تاریخ سیستان از آن‌ها به نام‌های «سمکی» و «صدیقی» نیز یادشده، در سیستان شدت گرفت. تعصباتی که ریشه در باورهای قومی و قبیله‌ای اعراب مسلمانی داشت که به‌منظور ترویج و گسترش دین اسلام و یا به دلیل مخالفت با دستگاه خلافت، به این منطقه مهاجرت کرده بودند. هرچند دین اسلام به مبارزه با تعصبات قومی و قبیله‌ای اعراب پرداخت، اما پس از مدتی مخصوصاً در زمان خلافت امویان و عباسیان دوباره به شکل تعصبات مذهبی بین دو فرقه حنفی (سمکی) و شافعی (صدیقی)، در سیستان رواج و گسترش یافت. علاوه بر نقش تعصبات قومی و قبیله‌ای اعراب، رقابت‌های سیاسی بین جانشینان عمرو لیث از یک‌سو، و بی‌لیاقتی و ناکارآمدی در اداره امور از سوی دیگر، زمینه رواج و گسترش تعصبات مذهبی را در سیستان فراهم آورد که آثار و پیامدهای گوناگون سیاسی، اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی را با خود به همراه داشت. علاوه بر تضعیف قدرت صفاریان و فراهم نمودن زمینه‌های سقوط حکومتشان، موجب تشدید بحران‌های اجتماعی و فرهنگی و اقتصادی نیز گردید. دشمنی و کینه‌ورزی جای الفت و انسجام اجتماعی را گرفت و جهل و نادانی بر خردورزی و تعقل غلبه یافت و قتل و غارت و خشونت را در جامعه گسترش داد. چنان‌که به تعبیر مؤلف تاریخ سیستان، مردم در این دوره، از بستن «بند آب»، «بند ریگ» و مهم‌تر از همه بستن «بند مفسدان» عاجز گردیدند. تعصبات مذهبی حنفی‌ها (سمکی) و شافعی‌ها (صدیقی) و اختلافات و درگیری‌های ناشی از آن، موجب از بین رفتن نیروی کار و تخریب زیرساخت‌های اقتصادی گردید و فقر و فلاکت و خشونت و ناامنی در جامعه گسترش یافت.

فهرست منابع و مطالعات

ابن اثیر، عزالدین، (۱۳۸۵ ق)، *الکامل فی التاریخ*، بیروت: دارالصادر.
امرای، ایوب و فلاح‌زاده، احمد و نظریگی، مریم (۱۴۰۲) *واکاوی منازعات اهل حدیث با امامیه در مقوله «جامعه‌سازی»*، پژوهش‌های تاریخی ایران و اسلام، بهار و تابستان ۱۴۰۲، دوره ۱۷، شماره ۱، پیاپی ۳۲، ص ۲۳-۵۲.

- باستانی پاریزی، محمدابراهیم، (۱۳۸۶)، *یعقوب لیث*، تهران: نشر علم.
- تاریخ سیستان، (۱۳۸۷)، به تصحیح محمدتقی بهار (ملک الشعرا)، تهران: معین.
- ترنر، برایان، (۱۳۸۷)، *ماکس وبر و اسلام*، ترجمه سعید وصالی، تهران: نشر مرکز.
- تیت، جورج پیتر، (۱۳۶۴)، *سیستان*، ترجمه سیداحمد موسوی، بی‌جا: انتشارات اداره کل ارشاد اسلامی سیستان و بلوچستان.
- حتی، فیلیپ خوری، (۱۳۸۰)، *تاریخ عرب*، ترجمه ابوالقاسم پاینده، تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.
- خسرویگی، هوشنگ و ابراهیم‌زاده گرجی، سمانه، (۱۴۰۰)، «*ارزیابی روابط حکومت محلی صفاریان با خلافت عباسی و قدرت‌های هم‌جوار بر اساس سکه‌ها*»، پژوهشنامه تاریخ‌های محلی ایران، سال دهم، شماره اول، پیاپی ۱۹، پاییز و زمستان، صص ۵۲-۲۷.
- خلیفه بن خیاط، (۱۴۱۵ ق)، *تاریخ خلیفه*، تحقیق فواز، بیروت: دارالکتب العلمیه، طبع الاولی.
- دینوری، ابوحنیفه احمد بن داود، (۱۳۷۳)، *الاخبار الطوال*، محقق عامر محمد عبدالمنعم، قم: منشورات الشریف الرضی.
- زیدان، جرجی، (۱۳۷۹)، *تاریخ تمدن اسلام*، ترجمه علی جواهر کلام، تهران: امیرکبیر.
- زرین کوب، عبدالحسین، (۱۳۸۴)، *کارنامه اسلام*، تهران: امیرکبیر.
- ساکی، محمدعلی و شرفی، محبوبه (۱۴۰۱) زمینه‌ها و عوامل مؤثر در تقابل امامیه و اشاعره در عصر سلجوقی، پژوهش‌های تاریخی ایران و اسلام، پاییز و زمستان ۱۴۰۱، دوره ۱۶، شماره ۲، پیاپی ۳۱، صص ۳۷۶-۴۰۷.
- شوشتری، قاضی نورالله، (۱۳۷۷)، *مجالس المؤمنین*، تهران: کتاب‌فروشی اسلامیة.
- شیخ نوری، محمدامیر، (۱۳۸۷)، *تاریخ تحولات سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی جهان اسلام*، تهران: انتشارات دانشگاه پیام نور.
- صادقی گندمانی، مقصودعلی و رحمانی، کامران (۱۴۰۰)، نقش منازعات مذهبی در تضعیف اقتصادی پیشه‌وران بغداد در قرون چهارم و پنجم ه.ق، پژوهش‌های تاریخی ایران و اسلام، شماره ۲۸، بهار و تابستان ۱۴۰۰، صص ۲۰۶-۱۸۷.
- صالحی، کورش، (۱۳۹۱)، «*برآمدن یعقوب لیث صفاری و توقف جریان فتوح و مهاجرت‌های اعراب به هند و سند*»، *تاریخ ایران*، شماره ۵، پیاپی ۷۰، صص ۱۳۵-۱۱۹.

- طبری، ابوجعفر محمد بن جریر، (۱۳۸۷ ق)، *تاریخ الامم و الملوک (تاریخ الطبری)*، تحقیق محمد ابوالفضل ابراهیم، بیروت: دارالثرات.
- عتبی، ابونصر محمد بن الجبار عتبی (۱۳۳۴)، *تاریخ یمینی*، ترجمه ابوشرف ناصح جرفادقانی، تصحیح علی قویم، تهران: چاپخانه محمدعلی فردین.
- عظیمی، غلامسرور، (۱۴۰۱)، «تعصب‌زدایی در پرتو تفکر قرآنی و عقلی»، *دوفصلنامه یافته‌های فقهی معارفی*، سال دوم، شماره سوم، بهار و تابستان، صص ۹۵-۷۹.
- علی، صالح احمد، (۱۳۸۴)، *مهاجرت قبایل عربی در صدر اسلام*، ترجمه هادی انصاری، تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی در دانشگاهها (سمت).
- فرای، رن، (۱۳۷۲)، *تاریخ ایران*، ج ۴، ترجمه حسن انوشه، تهران: امیر کبیر.
- فرخی سیستانی، علی بن جولوغ، (۱۳۶۳)، *دیوان حکیم فرخی سیستانی*، به کوشش محمد دبیر سیاقی، تهران: کتابفروشی زوار.
- فقیهی، علی اصغر، (۱۳۷۸)، *تاریخ آل بویه*، تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی در دانشگاهها.
- قبادی‌پور جهان‌آبادی، علی فتح و مفتخری، حسین (۱۳۹۹)، *منازعات فرقه‌ای ری در عصر سلجوقی*، پژوهش‌های تاریخی ایران و اسلام، شماره ۲۶، بهار و تابستان ۱۳۹۹، صص ۲۲۲-۲۰۷.
- قزوینی، زکریا بن محمد، (۱۳۷۳)، *آثار البلاد و اخبار العباد*، تهران: امیر کبیر.
- ملک شاه حسین بن ملک غیاث الدین سیستانی (۱۳۴۴)، *احیاء الملوک*، به اهتمام منوچهر ستوده، تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.
- مقدسی، ابو عبدالله محمد بن احمد، (۱۴۱۱ ق)، *احسن التقاسیم فی المعرفة الاقالیم*، القاهرة، مکتبه مدبولی.
- ناجی، محمدرضا، (۱۳۷۸)، *تاریخ و تمدن اسلامی در قلمرو سامانیان*، تهران: تاریخ و فرهنگ سامانیان.